

УДК 8.37+ 032

ORCID ID: 0000-0001-5210-1207

ХОДАНИЧ Петро Михайлович,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-гуманітарної
та етико-естетичної освіти
Закарпатського інституту
післядипломної педагогічної освіти
м. Ужгород, Україна

**РОЛЬ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ
У ФОРМУВАННІ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ
НА УРОКАХ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ У 10-11 КЛАСАХ
(НА ПРИКЛАДІ ОПОВІДАННЯ ФРАНТІШЕКА ШВАНТНЕРА „ДАМА”)**

***Анотація.** У статті розглядається роль позакласного читання на уроках зарубіжної літератури у формуванні критичного мислення учнів старшої школи. Автор пропонує доповнити програму вивчення зарубіжної літератури творами народів-сусідів України – словаків, угорців румунів. На прикладі оповідання відомого словацького письменника-натураліста Франтішека Швантнера „Дама” з позицій компетентнісного підходу досліджується процес впливу інформації на формування світогляду людини під час Другої світової війни, що сприяє розвитку критичного мислення старшокласників. Автор пропонує низку творчих завдань для учнів щодо оцінки художньо-образного висвітлення подій війни відповідно до історичної правди, зокрема: поведінки героїв, ролі моральних принципів, релігії, що дозволяють людині у найкритичніші моменти життя відстоювати власні життєві позиції; джерела колаборанства на прикладі „шляхетної дами”; право людини на життя і творчу діяльність в умовах окупації на прикладі професора біології, а також конфлікт інтересів, що постає перед людиною як триада у формі „влада-обов’язок-мораль” на прикладі формування образу коменданта містечка. Кінцевою метою критичного осмислення літературного тексту є проведення своєрідних паралелей у поведінці людини-патріота і колаборанта в екстремальних ситуаціях сучасної російсько-української війни. У форматі вивчення теорії літератури розглядаються художні особливості твору, характер формування художнього образу засобами стилістики натуралізму, а також вплив європейських літератур на становлення словацької школи натуралізму.*

***Ключові слова:** словацька література, критичне мислення, компетентність, тема війни, моральні цінності.*

Постановка проблеми. Освітня реформа в Україні – це ключовий фактор формування нового покоління українського суспільства, свідомість представників якого вибудувана на засадах демократії, поваги до загальнолюдських і національних цінностей, міжнародного права, що у підсумку стає вагомим принципом мирного співіснування народів, визнання права кожної людини на життя, свободу і рівність можливостей незалежно від її расового, національного, соціального походження.

Україна межує з багатьма країнами Європи, тому знання про історію, культуру, ментальні особливості народів-сусідів стають дедалі важливішим фактором міжнародної політики і права, співробітництва у сфері економіки та торгівлі, освіти і культури. Нинішня російсько-українська війна у реальному вимірі показала справжніх друзів України і тих, що ховаються за спиною агресора. У плані пізнання народів-сусідів вагоме місце належить літературній освіті, зокрема урокам зарубіжної літератури. Модельна навчальна програма „Зарубіжна література. 5-6 класи” для закладів загальної середньої освіти створена для НУШ і вирізняється інноваційними підходами, коли вивчення літератури починається з часів античності, однак підбір творів XIX – XX ст. зосереджено на літературі Західної Європи, що у підсумку не відображає потреби школи у полікультурному вихованні. Так, учням не запропоновано вивчати жодного твору словацької, угорської, румунської літератури, тобто народів, які безпосередньо межують з Україною на заході. А кожна з цих літератур позначена великими іменами, завдяки яким сформувалися національні літературні мови. Художні твори цих народів є бездонною криницею їх пізнання.

Як надолужити цю прогалину? Модельна навчальна програма передбачає академічну свободу вчителя, у ній зазначено, що серед особливостей організації освітнього процесу під час навчання зарубіжної літератури „слід звернути увагу на можливість використання окремих елементів компаративістики – порівняння явищ однієї національної літератури, художніх творів різних національних культур... Максимально розвантажуючи інваріантний перелік творів, вона водночас пропонує широкі можливості для його доповнення й збагачення тими творами, які вчителі та автори підручників обирають на основі рекомендованих творів або самостійно” [1, с. 13].

Таким чином, учитель може за власним вибором підібрати окремі твори з літератур народів-сусідів. Урок літератури у 10-11 класах передбачає розвиток умінь критичного мислення, особистісного ставлення учня до описаних явищ та подій в розумінні художнього образу і тексту загалом. Суть критичного мислення полягає в ухваленні ретельно обміркованих і незалежних рішень. З педагогічної точки зору, критичне мислення – це комплекс мисленневих операцій, що характеризується здатністю людини: а) аналізувати, порівнювати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел; б) бачити проблеми, ставити запитання; в) висувати гіпотези та оцінювати альтернативи; г) робити свідомий вибір, приймати рішення та обґрунтовувати його тощо.

Закарпаття – єдина область України, яка межує зі Словаччиною та Угорщиною. Тим введення до інваріантної складової змісту предмета „Зарубіжна література” для 10-11 класів 1-2 творів сучасної словацької та угорської літератур є вкрай необхідним.

Як приклад такої інновації, нами обрано оповідання відомого словацького письменника Франтішека Швантнера „Дама” у перекладі Івана Яцканина [2], що і визначило **предмет** нашого дослідження. **Мета** – формування і розвиток критичного мислення на уроках зарубіжної літератури у старшій школі. Письменник – класик словацького натуралізму (1912-1950), його перша збірка оповідань „Малка” вийшла друком у 1942 р., де і було видрукувано названий вище твір.

Роман Ф. Швантнера „Невістка гір” (1946) вважається вершинним твором словацького натуралізму, автор якого першим серед словацьких письменників звернувся до теми Другої світової війни і Словацького національного повстання. Літератор народився в робітничій родині в селі Бистра, став першим у родині інтелектом, здобувши фах учителя, що стало можливим завдяки освітній програмі в демократичній Чехословаччині, тому анексія німцями Судетів, початок війни сприймаються письменником як руйнування європейських демократичних цінностей і християнської моралі, приниження національної гордості словаків.

Виклад основного матеріалу. Події оповідання „Дама” асоціюються з подіями нинішньої російсько-української війни, що дозволяє вчителю зорієнтувати учнів до критичного ставлення щодо: впливу інформації на формування світогляду людини під час війни; оцінки зображених у творі подій початку Другої світової війни через призму моральних, соціальних, політичних цінностей. З іншого боку, цей твір дозволяє заглибитись в естетику натуралізму, дослідити художні особливості твору, характер формування художнього образу засобами натуралізму.

Презентуючи біографію Ф. Швантнера, вчитель має можливість ознайомити учнів з формуванням літературного процесу в Словаччині у ХХ столітті, місцем словацької літератури у колі слов'янських літератур, а також розглянути особливості поетики літератури натуралізму.

У період 1919-1939 рр. Словаччина і Підкарпатська Русь (Закарпаття) входили до держави Чехословаччина. Нині Словаччина самостійна держава і межує з Україною, вона за короткий час стала членом ЄС і НАТО, що, у свою чергу, забезпечує їй можливість формувати справжнє демократичне суспільство. Україна поставила за мету так само стати повноправним членом цих міжнародних організацій. Тому хоча б з огляду на це українці повинні краще знати свого близького сусіда. Словаччина стала надійним союзником України в боротьбі проти російської агресії.

Кожній війні передують поширення ідей щодо її необхідності і неминучості. Інформаційну складову у наш час називають „інформаційною війною”. Її задання полягає у: а) цілеспрямованому поширенні країною-агресором ідей необхідності самої війни насамперед серед своїх співвітчизників, переконанні населення у ворожих замислах проти умовного ворога і, відповідно, консолідація зусиль нації довкола вождя і державницького центру; б) виправданні власної аг-

ресивної політики перед обличчям світової громадськості; в) залученні до підтримки агресії кола країн-союзників.

У ХХ ст. завдяки розвитку інформаційних технологій, насамперед друкованих ЗМІ, радіо, ТБ, а на початку ХХІ ст. і Інтернет-технологіям, людство стало свідком справжньої інформаційної війни. Так, реваншистські ідеї німецьких соціал-демократів на чолі з гітлером практично за якийсь десяток років заволоділи головами німецьких громадян. У процесі вивчення зарубіжної літератури учні мають можливість вивчати твори, де цей процес знайшов широке відображення, письменники пропонують свої варіанти вирішення проблем дивовижного феномену людської свідомості, як-от: переважання матеріальних інтересів над сімейними і загальнолюдськими цінностями („Матінка Кураж”, німець Б. Брехт); процес „зачумлення” („Чума” француз А. Камю), невідома і жахлива „біла хвороба” охопила усю країну і навіть смерть головного ідеолога війни не може зупинити налаштованого ним агресивного поступу нації („Біла хвороба”, чех К. Чапек); закулісна дипломатія („Залишок дня”, англієць японського походження Кадзуо Ішігуро). Таким чином, художні образи на уроці літератури відкривають перед учителем широкі можливості для формування критичного мислення учнів.

Війна впливає на людську свідомість, вона перекреслює, нівелює норми моралі, коли убивство ворога вважається нормою, а часто – героїзмом. Оповідання Ф. Швантнера „Дама” дозволяє вчителю залучити учнів до дискусії, критичної оцінки щодо ключових тем світової літератури: а) людина і війна; б) людина зі зброєю; в) насилля і моральні цінності у час лихоліття.

Починаючи з героїв гомерівських поем і до літератури про війну нашого часу, помічаємо спільні риси колективної свідомості у різних часових проміжках, як-от: самопожертва героя заради перемоги над ворогом, переважання ідеї гуманізму, дотримання героями творів норм високої моралі в екстремальних ситуаціях, повага і співчуття до знедолених, прояв милосердя до ворогів. Натомість образи ворогів – це образи вселенського зла, насилля, цинізму, вороги позбавлені співчуття, війна випробовує людину щодо моральної стійкості, породжує чимало колаборантів і зрадників, виявляє боягузів і злодіїв. Автори творів, як правило, засуджують носіїв аморального, що підтверджує гуманістичне начало справжнього літературного твору.

Події в оповіданні „Дама” розгортаються на початку Другої світової війни у вересні 1939 року, німці на підступах до Варшави, перед „парадом переможців” у Бресті, який влаштували німецька і радянська армії, після поділу Польщу. На цей час європейська людність вжахнулася насильству, але традиційні моральні цінності набувають у своєму сенсі, ще не визначилися герої-патріоти, а з іншого герої-загарбники і їх прихильники колаборанти. Війна з кожним днем додає несподіваних ударів по людській свідомості. Героями твору Ф. Швантнера стають двоє пересічних представників європейського соціуму, яких війна поставила перед правом вибору. З одного боку, окупант – словацький військовий командир, якого призначено комендантом у польському курортному містечку, а з іншого – польська „шляхетна дама”, міщанка окупованого курортного містечка.

Ця політична і психологічна інтрига, що стала основою сюжету оповідання, дозволяє вчителю сформулювати низку творчих завдань, зорієнтувати учнів щодо пошуків відповідності художнього тексту до історії Другої світової війни, зокрема, анексії Німеччиною частини Чехословаччини, створення Словацької республіки на чолі з профашистським лідером Тіссо, через що словацьке військо змушене було виступати на боці гітлерівців; прослідкувати процес змін у психіці героїв під тиском реалій воєнного часу; вивчити характер побудови сюжету, естетику тексту.

Головний герой оповідання – комендант „приниженого міста”, донедавна громадянин демократичної Чехословаччини, ще не усвідомлює свою несподівану роль агресора. Його дивує, чому *„люди перелякано обминають мене, потім поспішають, аби бути якнайдалі”*. Письменник ненав’язливо відслідковує зміни у характері і поведінці головного героя, поступово до нього приходить усвідомлення, що *„чужий воїн не може очікувати від мешканців зайнятої країни привітних поглядів”*. Комендант намагається організувати у місті належне життя, але війна руйнує традиційну мораль, колись процвітаюче курортне містечко не зазнало особливих руйнувань, зате вражають зруйновані і пограбовані ворогами і місцевим населенням розкішні вілли, бо, *„де дозволено безкарно вбивати, там крадіжка не є гріхом”*. Усвідомлення жахливого руйнування моралі змушує коменданта приймати жорсткі рішення, зокрема, щоб припинити убивства і грабунки, він видає наказ про здачу зброї під загрозою смертної кари. Загроза смерті подіяла: зброю здають, злочинність у містечку поволі знижується. Отже, страх стає одним з вагомих факторів впливу на людську свідомість.

Одного дня до кабінету коменданта заходить *„шляхетна дама”*, яка вражає своєю красою, *„ні, перед її чарівністю не можна було встояти”*. До того ж незнайомка розмовляла французькою, а вже на прохання господаря кабінету переходить на рідну польську. Незнайомка прийшла з доносом на якогось професора Вітольда Клосовського, ботаніка з місцевої гімназії, який не виконав наказу коменданта і заховав пістолет у книзі в його ж домашній бібліотеці. Налаштований на спротив місцевих мешканців окупаційній владі, комендант був ошелешений повідомленням гості про неналежне виконання його наказу щодо здачі зброї.

Першим було питання: чи загрожує життю шановної пані цей професор? Виявилось, що ні. Які ж тоді мотиви доносу? Стає зрозумілим, що перед очима коменданта постає перший у місті колаборант.

Комендант особисто провів розслідування справи. За результатами доносу, пістолет було конфісковано. Йому стало шкода старого шістдесятилітнього чоловіка, який ніколи й нікого не образив, не умів стріляти, чесно навчав гімназистів, збирав гербарії і щиро вірив своїй молодій дружині, яку виховував, як ще була його ученицею. Комендант зрозумів, що зброю професору було підкинуто, і не арештовує його, навіть порушуючи власний наказ. Натомість рекомендує професорові не підпускати чужих, навіть учнів, до своєї бібліотеки.

Ф. Швантнер у своєму творі дуже майстерно розкриває роль католицької церкви у підготовці поляків до опору фашизму. Після розслідування справи

професора комендант зі своїм приятелем, за доброю традицією, вирішили відвідати „звичайну ранкову панахиду” в міському костелі. Зазвичай у будень народу в костелі мало, а тут зібралось ледь не все місто, комендантові дісталось лише „місце біля дверей”. Така кількість вірників здивувала військового, серед молільників біля вівтаря він запримітив „шляхетну даму” у траурному платті. Була жінка смиренна і водночас горда у своїй печалі. Під час молитви тільки їй одній довірено прийняти з рук священника причастя, і у цей час „з глибини храму дивились на неї повно засмучених очей страждальних жінок, матерів і доньок”. По кому панахида? Письменник змальовує образ страждальниці, яка „в такі часи повинна принести свою жертву”. Комендант не знає про причину горя жінки, проймається співчуттям до неї, йому „соромно за своє покликання. Поведінка цієї дами викрила моє боягузство”.

Створена уявою письменника психологічна колізія викликає низку питань, адже у храмі людина очищається від своїх гріхів, кається і просить прощення у скривджених. Так церква сприяє формуванню і дотриманню одного з наскрізних принципів християнської моралі – покаяння людини. З одного боку, комендант намагається покаятися, але загалом його поведінка під час меси у костелі нагадує поведінку Понтія Пілата, який після неправдивого суду над Ісусом омиває руки.

Але знову несподіваний поворот сюжету. Після причастя під співчутливий шепіт молільників шляхетну даму із храму виводить молодик, проходячи мимо коменданта, вона „виснажливо підняла важкі віі”. Комендант впізнає ті очі, а дама зі своїм супутником покидають костел, сідають у карет, і пара їде у невідомому напрямку. Що ж відбувається? Ця думка мучить коменданта. І тут його приятель каже, що дама й чорній вуалі – дружина професора ботаніки, вночі його забрало німецьке гестапо за зберігання зброї у власній бібліотеці, звісно, за наказом коменданта, професора було розстріляно.

Письменник залишає на розсуд читача оцінку моральної поведінки головних героїв, але образ „шляхетної дами”, яка після здачі власного чоловіка приймає причастя і їде з коханцем у розкішній кареті, перетворюється у своєрідний апофеоз смерті, повного руйнування високої моралі. Образ жінки неймовірної краси перетворюється в образ людської ницості, зради, руйнування моральних цінностей. Переоцінка цінностей у цьому випадку – джерело формування критичного мислення, предмет дискусії для юнацтва, що стає на життєву стежу.

Оповідання „Дама” варте уваги і з боку вивчення теорії літератури. Сюжет твору, на перший погляд, доволі простий. Водночас текст вражає точністю деталі, що характерно для стилістики натуралізму. Ф.Швантнер з фотографічною точністю (оповідь ведеться від імені головного героя) виявляє неупереджене ставлення до зображення дійсності, а саме – лихоліття війни, коли фатальні обставини позначилися на людських характерах, руйнуванні усталених норм моралі. Наслідуючи досвід видатних натуралістів – братів Гонкур, Е.Золя, Гі де Мопассана, П. Алексіса та ін., словацький письменник не уникає зображення неприємних сторін життя, відтворює хворобливу психіку людини, проблеми її сексуальних інтересів.

„В аналізі художнього тексту у старших класах найцікавішим є дослідження глибин психологічного простору персонажів твору: учні прочитують психологічний підтекст драми, тлумачать мотиви вчинків героїв епосу, пояснюють засоби психологічного зображення...” [4, с. 62]. Учень має можливість оцінити роль громадянських демократичних цінностей, що їх сповідує комендант, а також – проаналізувати мотиви поведінки „шляхетної дами”, яка спершу донесла на свого чоловіка коменданту, а коли комендант не арештував винного, як здогадуємось, в гестапо. Що керувало її поведінкою? Автор не дає відповіді. Хто вона, „шляхетна дама”? Колаборантка, яка на боці нової влади? Незадоволена чоловіком жінка? Дивно, але в очах усього міста вона вдова героя, довкола неї під час панахиди згуртувалося усе містечко.

Поставимо перед учнями питання: чому в оповіданні Ф.Швантнера „Дама” головні герої твору не мають власних імен, натомість окремий персонаж, яким є професор ботаніки, має ім’я Вітольд, прізвище Клосовський, у творі чітко названо його домашню адресу?

Історію творить народ, але об’єднують його особистості. Точнісінько як у драмі К. Чапека народ заражений вождем „білою хворобою” шовінізму, так появляються особистості, які проповідують загальнолюдські цінності, таких людей з часом називають героями. Світова література має чимало прикладів, коли справжніми героями стають геть пересічні люди, як-от проста селянка Матінка Кураж („Матінка Кураж” Гі де Мопассан”). Так само в оповіданні Ф.Швантнера постає образ професора біології Вітольда Клосовського, скромного чоловіка, який став символом спротиву для усього польського містечка. Герой твору – особистість, людина з власним іменем, носій високої моралі і загальнолюдських цінностей. А хто у розумінні автора оповідання головні герої, але люди без власних імен? І тут ми маємо вкотре подумати над художнім задумом, оцінкою героїв самим автором. Звичайно, Ф.Швантнер удався до узагальнення образу людини, яка виконує чийсь волю, як її виконує комендант і ще тисячі військових, яких війна перетворила у своєрідні безіменні гвинтики. А з іншого боку, „шляхетна дама” – типова колаборантка, блудниця, людина без моралі, яких у часи лихоліття так багато.

Останній епізод твору: комендант покидає костел, його увагу привертають „останні звуки пристрасної молитви віруючих, у білій далині перед нами гуркотіли гармати, напевно, націлившись на Варшаву”. Таким чином, похоронна меса на честь убитого гестапо професора символізує початок спротиву поляків фашистській навалі. І в підсумку цей персонаж перетворюється у ключову постать твору.

Оповідання „Дама” було написано в часи воєнного лихоліття, тому автор оминає відвертої оцінки процесу окупації Польщі і спільного параду німців та червоного війська у Бресті, що відбувся невдовзі після взяття Варшави. Але ми бачимо чітку позицію письменника, який стоїть на боці добра, вірить у перемогу над фашизмом і в християнські моральні цінності.

Висновки і перспективи дослідження.

1. Програма МОН України з предмета „Зарубіжна література” в умовах формування НУШ повинна передбачити ознайомлення учнів з літературами

народів-сусідів, з якими межує наша держава – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії. Це дозволить учням краще пізнати культуру, історію та менталітет цих країн, відкриє інтелектуальне поле народів Центральної Європи, що донедавна було так мало відоме українським школярам і молоді загалом. Доцільно створити програми для факультативного вивчення названих вище літератур, запропонувати вчителю окремі варіанти уроків, сформувавши список творів для позакласного читання.

2. Вивчення творчості письменника Ф.Швантнера на прикладі його оповідання „Дама” дозволяє ознайомитися зі словацькою літературою середини ХХ ст., сприяє формуванню критичного мислення на уроках зарубіжної літератури у 10-11 класах, а також дозволяє поглибити знання учнів щодо стилістики школи натуралізму, яка сформувалася ще наприкінці ХІХ, але знайшла своє продовження у європейській літературі ХХ століття. Через призму художніх образів цей твір дозволяє проаналізувати особливості формування інформаційного поля про Другу світову війну, а також створити своєрідну проекцію на події нинішньої російсько-української війни, зокрема, проблеми колаборанства.

Список використаних джерел:

1. Модельна навчальна програма „Зарубіжна література. 5-6 класи” для закладів загальної середньої освіти .Автори Ніколенко О. М., Ісаєва О. О., Клименко Ж. В., Мацевко-Бекарська Л. В., Юлдашева Л. П., Рудницька Н. П., Туряниця В. Г., Тіхоненко С. О., Вітко М. І., Джангобекова Т. А. // Всесвітня література в школі. №1 (481), січень-лютий, 2022.

2. Швантнер Ф. Дама // Іван Яцканин. Переклади. – Спілка українських письменників Словаччини, Пряшів. 2019. – С. 6-20.

3. <https://www.livelib.ru/author/358232-frantishek-shvantner>

4. Токмань Г. Л. Методика навчання української літератури в середній школі. – Київ: Видавничий дім „Академія”. – 2012. – С. 62.

References:

1. Model'na navchal'na prohrama „Zarubizhna literatura. 5-6 klasy” dlya zakladiv zahal'noyi seredn'oyi osvity .Avtory Nikolenko O. M., Isayeva O. O., Klymenko ZH. V., Matsevko-Bekars'ka L. V., Yuldasheva L. P., Rudnits'ka N. P., Turyanytsya V. H., Tikhonenko S. O., Vitko M. I., Dzhanhobekova T. A. // Vsesvitnya literatura v shkoli. №1 (481), sichen'-lyutyu, 2022.

2. Shvantner F. Dama // Ivan Yatskanyn. Pereklady. – Spilka ukrayins'kykh pys'mennykiv Slovachchyny, Pryashiv. 2019. – S. 6-20.

3. <https://www.livelib.ru/author/358232-frantishek-shvantner>

4. Tokman' H. L. Metodyka navchannya ukrayins'koyi literatury v seredniy shkoli. – Kyuiv: Vydavnychyy dim „Akademiya”. – 2012. – S. 62.

Abstract. *The article examines the role of extracurricular reading in foreign literature lessons in the formation of critical thinking of high school students. The author suggests supplementing the program of studying foreign literature with the works of neighboring peoples of Ukraine - Slovaks, Hungarians, Romanians. Using the example of the story „The Lady” by the famous Slovak naturalist writer František Švantner, investigated from the standpoint of the competence approach is the process of the influence of information on the formation of a person's worldview during the World War II, which contributes to the development of critical thinking of high school students. The author offers a number of creative tasks for students to assess the artistic coverage of war events in accordance with historical truth, in particular: the behavior of heroes, the role of moral principles, religion, which allow a person to defend his own life positions at the most critical moments of life; sources of collaboration on the example of the „noble lady”; a person's right to life and creative activity in the conditions of occupation on the example of a professor of biology, as well as the conflict of interests that appears before a person as a triad in the form of „power-duty-morality” on the example of the formation of the image of the commandant of the town. The ultimate goal of the critical interpretation of the literary text is to draw unique parallels in the behavior of a patriot and a collaborator in the extreme situations of the modern Russian-Ukrainian war. In the format of the study of the theory of literature, the artistic features of the work, the nature of the formation of the artistic image by means of the stylistics of naturalism, as well as the influence of European literature on the formation of the Slovak school of naturalism are considered.*

Keywords: *Slovak literature, critical thinking, competence, theme of war, moral values.*

Стаття надійшла до редакції 16.02.2023 р.

Стаття прийнята до друку 02.03.2023 р.